

Rim imperiyasining qulashi

Denov tadbirkorlik va Pedagogika instituti 1-bosqich 7-T-S

Tarix mamlakatlar va yo'nalishlar

talabalari Ne'matov Shoxrux

TEL: +998995018098

E:Mail:Sohibiddin@gmail.com Hamzayev Gulimbay

[Tel:+998935426112](tel:+998935426112)

E:Mail: gulimxamzayev@gmail.com

Annotasiya : *Mark Tulliy Sitseron (er. avv. 106-43-yillar) ajoyib notiq, huquqshunos, er. avv. 66 yil pretor, er. avv. 65-yil konsul. Uning nutqlari, xatlari, traktatlari Rim davlati va jamiyatining turli sohalarini o'rganish uchun Rim respublikasining qulashi davrini fojeali voqealari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi. Sitseronning Gay Verresga qarshi nutqi er. avv. 73-71 yillarda Sisiliyada noibligi davrida uning provinsiyani boyish maqsadida surbetlarcha talaganini fosh qiladi. Mark Tulliy Sitseron er. avv. 106-yilda Rimga yaqin Arpin shahrida tug'iladi. Uning ota-onasi shahar fuqarosining badavlat suvoriylar toifasiga mansub kishilar edi. Sitseron o'z faoliyatini Sulla hukmronligi yillarida (81) boshlaydi. U birinchi marta Publiy Kvintsiy degan oddiy bir dehqonning g'ayri qonuniy yo'l bilan tortib olingan yeri to'g'risidagi da'vo yuzasidan himoyachi sifatida so'zga chiqib, ishning muvaffaqiyatli tugallanishiga erishadi.*

Kalit so'zlar : *Rim imperiyasi , Actium Mark Antoni , Oktavian , Kleopatra, Avrelian, Diokletian , Imperator, Feodosiy I.*

Kirish qismi: Rim Imperiyasi (lotincha: Imperium Romanum Orientale, Romania, grekcha: Βασιλεία Ῥωμαίων, Ῥωμανία) — qadimgi Rim davlatchiligi rivojidadagi post-respublikaviy davr bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati Yevropa va O'rta yer dengizidagi avtokratik boshqaruv shakli va yirik hududiy mulk edi. Tarixda O'rta yer dengizining butun qirg'og'iga egalik qilgan yagona davlat. Rim imperiyasining mavjudligi xronologik doirasi birinchi imperator Oktavian pedagoglar.org

Avgustning hukmronligidan imperiyaning G'arbiy va Sharqqa bo'linishi va G'arbiy Rim imperiyasining qulashidir. Rim imperiyasining sharqiy qismi Konstantinopolda yana 977-yil — 1453-yilgacha mavjud bo'lgan. Rim imperiyasining oldingi davlati bo'lgan Rim respublikasi (miloddan avvalgi VI-asrda Rim monarxiasini almashtirgan) bir qator fuqarolik urushlari va siyosiy nizolarda beqarorlashgan. Miloddan avvalgi I asrning o'rtalarida Yuliy Sezar doimiy diktator etib tayinlangan va keyin miloddan avvalgi 44-yilda o'ldirilgan. Fuqarolik urushlari va sud jarayonlari davom etdi va miloddan avvalgi 31-yilda Actium Mark Antoni va Kleopatra ustidan g'alaba qozongan Oktavianning g'alabasi bilan yakunlandi. Keyingi yili Oktavian Ptolemey Misrini bosib oldi, mil. avv. IV asrda Makedoniyalik Aleksandrning fathi bilan boshlangan ellinistik davrni tugatdi. O'shandan keyin Octavianning kuchi bekor bo'ldi va miloddan avvalgi 27-yilda Rim Senati unga birinchi marta Rim imperatori unvonini berdi, unga katta kuch va Avgust degan yangi unvonini berdi.

Asosiy qism: Rim respublikasi zamonaviy ma'noda milliy davlat emas edi, lekin o'zlarini boshqarish uchun shaharlar tarmog'i bo'lgan (garchi Rim Senatidan har xil mustaqillikka ega bo'lsa ham) va harbiy qo'mondonlar tomonidan boshqariladigan viloyatlar bor edi Davlatning qarorini imperatorlar emas, balki Senat bilan birgalikda har yili saylanadigan magistratlar (Rim konsullari) hal qilardi. Miloddan avvalgi 1-asr turli sabablarga ko'ra siyosiy va harbiy inqilob davri bo'lib, oxir oqibat imperatorlarning boshqarishiga olib keldi, respublikachilar mag'lubiyatga uchraydi. Konsullarning harbiy kuchi Rim imperiyasining huquqiy tushunchasiga tayanib, tom ma'noda „qo'mondonlik“ degan ma'noni anglatadi. Ba'zida muvaffaqiyatli konsullarga faxriy unvon imperatori (qo'mondoni) berildi va bu so'z imperator (va imperiya) ning kelib chiqishiga sabab bo'ldi, chunki bu unvon (boshqalar qatorida) har doim birinchi darajali insonlarga berilgan.

Miloddan avvalgi II asrning oxiridan boshlab Rim uzoq vaqt davomida ichki mojarolar, fitnalar va fuqarolik urushlarini boshdan kechirdi, shu bilan birga Italiyadan tashqarida ham o'z kuchini kengaytirdi. Bu Rim respublikasining inqiroz

davri edi. Miloddan avvalgi 44-yilda bu davr oxiriga kelib, Yuliy Sezar suiqasddan oldin qisqa muddatli abadiy diktator bo'lgan. Miloddan avvalgi 42-yilda Oktavian va Mark Antoniy dushmanlarni Italiyada quvib chiqarishga erishadi^{[10][11]}. Antoniy va Oktavianning Rim olamini ikkiga bo'lishlari uzoq davom etmadi va Oktavian kuchlari miloddan avvalgi 31-yildagi Actium jangida Mark Antoniy va Kleopatrani kuchlarini mag'lub etib, Rim respublikasining urushini tugatdi. Shundan so'ng [[miloddan avvalgi 27-yilda senat Oktavianga „Avgust“ (hurmatli) unvonini berdi^[12]. Garchi eski konstitutsiyaviy mexanizm o'z o'rnida qolgan bo'lsa-da, Avgust uni boshqarishga kirishdi. Garchi davlat respublika nomi bilan atalgan bo'lsa-da, Avgustning zamondoshlari bu parda ekanligini va Avgustning Rimda muhim vakolatlarga ega ekanligini bilishgan. Uning boshqaruvi bir asrlik fuqarolik urushlarini tugatgan va misli ko'rilmagan tinchlik va farovonlik davrini boshlaganligi sababli, u xalq tomonidan juda iliq yaxshi ko'rilgan. Uning hukmronligi yillarida yangi konstitutsiyaviy tuzum paydo bo'ldi (qisman organik ravishda va qisman dizayni bo'yicha), vafotidan keyin bu yangi konstitutsiyaviy tuzum Tiberiy yangi imperator sifatida qabul qilingan paytdagidek ishladi^[13].

G'ARBNING QULASHI VA SHARQNING OMON QOLISHI

Barbar bosqini asosan qadimgi german xalqlarining Rim hududiga ko'chishidan iborat edi. Zamonaviy kuzatuvchi yunon tarixchisi Dio Kassiyning fikriga ko'ra, imperator Komodning miloddan avvalgi 180-yilda taxtga kelishi „oltin shohligidan zang va

temirga qadar“ kelib chiqishini belgilagan — bu ba'zi tarixchilarni, xususan, taniqli sharhni keltirgan Edvard Gibbon, Rim imperiyasining yemirilishining boshlanishi sifatida Komod hukmronligini qabul qilishadi. 212-yilda Caracalla hukmronligi davrida imperiyaning barcha erkin tug'ilgan aholisiga Rim fuqaroligi berilgan edi^[1]. Ammo bunga qaramay, Severan sulolasi dahshatli edi — imperatorning boshqaruvi muntazam ravishda uning o'ldirilishi yoki qatl qilinishi bilan yakun topdi — va uning qulashi natijasida Rim imperiyasi Uchinchi asr inqirozi, istilo va fuqarolik davri bilan qamrab olindi, nizolar, iqtisodiy tartibsizliklar va o'lat. Tarixiy davrlarni

belgilashda, bu inqiroz ba'zan klassik antik davrdan kech antik davrga o'tishning belgisi sifatida qaraladi. Avrelian (270-yil-275-yil taxtga o'tirgan) imperiyani inqirozdan olib chiqib, uni barqarorlashtirdi. Diokletian imperiyani to'liq tiklash ishlarini tugatdi, u doimiy ravishda domen, „xo'jayin“ yoki „lord“ deb atalgan birinchi imperator bo'ldi. Diokletianning hukmronligi, shuningdek, imperiyaning xristianlikning „Buyuk Quvg'in“ tahdidiga qarshi eng qat'iy harakatlarini amalga oshirdi.

Diokletian imperiyani to'rt mintaqaga ajratdi, ularning har biri alohida imperator Tetrarxiya tomonidan boshqarilardi. Rim boshiga tushgan tartibsizliklarni bartaraf etganiga amin bo'lib, iste'foga chiqdi va tez orada Tetrarxiya quladi. Oxir oqibat xristianlikni qabul qilgan birinchi imperator bo'lgan va Konstantinopolni sharqiy imperiyaning yangi poytaxti qilib tayinlagan Buyuk Konstantin tomonidan tartib o'rnatildi. Konstantiniya va Valentiniya sulolalarining o'nlab yillari davomida imperiya sharq-g'arbiy tomon bo'ylab taqsimlandi, Konstantinopol va Rimda ikkitomonlama kuch markazlariga aylandi. O'zining maslahatchisi Mardonius ta'siri ostida klassik rim va ellinistik dini tiklashga uringan Imperator Yulianning boshqaruvi xristian imperatorlarining merosxo'rligini qisqartirdi. Sharq va G'arb ustidan hukmronlik qilgan oxirgi imperator Feodosiy I eramizning 395-yilida xristianlikni imperiyaning rasmiy diniga aylantirganidan so'ng vafot etgan.

GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYASI

Yo'l xaritasi

Rim imperiyasi tarixdagi eng yirik davlatlardan biri bo'lgan, u butun Yevropa, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqda qo'shni hududlarga ega bo'lgan. Lotin iborasi imperium sine nozik („imperiya oxirigacha“^[1]) mafkurani aks ettirdi, bu vaqt

va makon imperiyani cheklamadi. Vergilning epik she'rida Eneyid, cheksiz imperiya Rimliklarga o'zlarining oliy xudosi Yupiter tomonidan berilgan,

deyilgan Umumjahon hukmronligi haqidagi da'vo 4-asrda imperiya xristianlar hukmronligi ostida bo'lganida yangilandi va abadiylashtirildi. Imperiya qurishga intilishda katta hududlarni zabt etish bilan bir qatorda, rimliklar ham o'zlarining jug'rofiyasini to'g'ridan-to'g'ri o'zgartirgan juda katta haykaltaroshlar edilar. Masalan, kengayib borayotgan imperiyani yetarli miqdorda yog'och bilan ta'minlash uchun butun o'rmonlar kesildi. Aflotun o'zining „Kritiyalar“ kitobida bu o'rmonni qisqartirishni ta'riflagan edi: u yerda „tog'larda juda ko'p o'tin bor edi“, endi u faqatgina „yerning skeletini“ ko'ra oladi.

Rim imperiyasi shaharlari

Aslida, Rim ekspansiyasi asosan Respublika ostida amalga oshirilgan bo'lsa ham, Shimoliy Yevropaning bir qismi eramizning I asrida Yevropa, Afrika va Osiyoda Rim boshqaruvi kuchaygan paytda bosib olingan.

Avgust hukmronligi davrida qadimgi davrdan beri saqlanib qolgan siyosiy geografiya, pontik yunon yozuvchisining geografiyasi bo'yicha „Rim“ da birinchi marta „ma'lum dunyoning global xaritasi“ namoyish etildi. Avgust vafot etganda, uning yutuqlari to'g'risidagi esdalik hisoboti (Res Gestae) asosan imperiya tarkibidagi xalqlar va joylarning jug'rofiy kataloglashtirilishini aks ettirdi. Geografiya, ro'yxatga olish va yozuvlarni sinchkovlik bilan saqlash Rim imperatorlik ma'muriyatining asosiy muammolari edi

Imperiya 5 million kvadrat kilometr maydonni o'z ichiga olgan Trayan (98-177 hukmronlik qilgan) davrida eng katta kengayishga yetib bordi¹. 55-60 million aholining an'anaviy hisob-kitobi dunyo aholisining oltidan bir qismiga to'g'ri keladi va uni G'arbning birlashgan siyosiy tashkilotlarning eng katta aholisiga aylantirdi. Yaqinda o'tkazilgan demografik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, populyatsiyaning eng yuqori cho'qqisi 70 milliondan 100 milliongacha. Rim, Iskandariya va Antioxiya imperiyasining uchta eng yirik shaharlarining har biri Yevropaning istalgan shahridan deyarli ikki baravar katta edi

Tarixchi Kristofer Kelli ta'riflaganidek:

Keyin imperiya Angliyaning shimoliy qismidagi shimoliy Afrikadagi Hadrian devoridan Suriyadagi Furot qirg'oqlarigacha cho'zildi; Yevropaning unumdor, tekis tekisliklari orqali past mamlakatlardan Qora dengizgacha, Shimoliy Afrika qirg'oqlarining boy tekisliklariga va Misrdagi Nil vodiysiga qadar cho'zilgan ulkan Reyn-Duna daryosi tizimidan. Imperiya O'rta yer dengizini to'liq bosib oldi ... uni zabt etganlar uni "burun dengizi" deb atashdi - "bizning dengizimiz".

Trayanning vorisi Hadrian imperiyani kengaytirish emas, balki saqlab qolish siyosatini olib bordi. Chegaralar belgilandi, chegaralar patrul qilindi. Qattiq mustahkamlangan chegaralar eng beqaror edi. Rim olamini har doim mavjud bo'lgan vahshiylik tahdidi sifatida qabul qilingan narsadan ajratib turuvchi Hadrian devori bu harakatning eng asosiy tirik yodgorligidir

Rimliklarning tili Lotin edi, bu Virgil Rim birligi va urf-odatlarining manbai sifatida ta'kidlaydi. Aleksandr Severus davriga qadar (222-235), Rim fuqarolarining tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnomalari va vasiyatnomalari lotin tilida yozilishi kerak edi. Lotin, G'arbda va butun imperiya hududida harbiy sudlarning tili edi, lekin Rim hukmronligi ostida bo'lgan xalqlarga rasman qo'llanilmadi. Bu siyosat Yunonistonni butun imperiya davlatiga rasmiy til sifatida kiritishni maqsad qilgan Iskandar Zulqarnaynning siyosatiga zid keladi. Iskandarning bosqinlari natijasida koine yunonlari Sharqiy O'rta yer dengizi va Kichik Osiyoda umumiy til bo'lib qoldi. Lotin G'arbiy va Yunon Sharqini ikkiga ajratgan „til chegarasi“ Bolqon yarim orolidan o'tdi.

Sitseron nutqining parallel Lotin-Yunon matnini ko'rsatadigan 5-asr papirusi

Elita ma'lumotiga ega bo'lgan rimliklar yunon tilini adabiy til sifatida o'rganishgan va rahbar

guruhlarining ko'plari yunon tilida gapira olishgan. Xulio-Klodiya imperatorlari zamonaviy Lotin (Lotinitas), zamonaviy klassik Lotin deb ataladigan lingvistik harakatning yuqori standartlarini qo'llab-quvvatladilar va rasmiy ishni yuritish

uchun Lotinni afzal ko'rdilar. Klavdiy yunon tilidan foydalanishni cheklashga urindi va ba'zida lotin tilini bilmaydiganlarning fuqaroligini bekor qildi, lekin hatto Senatda ham u yunonzabon elchilar bilan muloqotda o'zining ikki tilli tiliga asoslangan edi. Suetonius uni „bizning ikki tilimiz“ ga ishora qilmoqda degan edi.

Sharq imperiyasida qonunlar va rasmiy hujjatlar muntazam ravishda lotin tilidan yunon tiliga tarjima qilingan. Ikki tilning kundalik o'zaro aralashishi ikki tilli yozuvlar bilan ko'rsatiladi, ular ba'zan yunon va lotin o'rtasida ham orqaga o'tishadi. Miloddan avvalgi 212-yilda imperiyaning barcha erkin tug'ilgan aholisi keng qamrovga ega bo'lganidan so'ng, Rimning ko'plab fuqarolari Lotin tilidan mahrum bo'lishgan, garchi Lotin „Rimliklar“ belgisi bo'lib qolavergan.

Boshqa islohotlar qatorida, imperator Diokletian (284-305 yillari hukmronlik qilgan) Lotin hokimiyatini yangilashga intilgan va yunoncha hē kratousa dialektos lotin tilida „hokimiyat tili“ maqomining saqlanib qolganligidan dalolat beradi. 6-asrning boshlarida imperator Yustinian Lotinning Sharqdagi o'rni qolmagan edi.

MAHALLIY TILLAR VA LINGVISTIK MEROS

Tarjimonlarga havolalar yunon va lotin tillaridan tashqari mahalliy tillardan, xususan, ko'ptlar ustunlik qiladigan Misrda va Reyn va Dunay bo'ylab harbiy sharoitlarda doimiy ravishda qo'llanilishini anglatadi. Rim huquqshunoslari, shuningdek, qonunlar va qasamlarni to'g'ri tushunish va amalda qo'llashni ta'minlash uchun Punic, Golish va Aramey tillari kabi mahalliy tillarga nisbatan tashvish bildirganlar. Afrika provinsiyasida, Liberiya-Berber va Punik Tiberiy davrida (eramizning I asrida) yozuvlarda va tangalardagi afsonalarda ishlatilgan. Liviko-Berber va Punik yozuvlari II asrda jamoat binolarida paydo bo'lgan, ba'zi tillar lotin tilida yozilgan. Suriyada Palmyrene askarlari hatto yozuvlarda aramika lahjasini ham ishlatganlar, bu lotin harbiylarning tili ekanligi istisno tariqasida.

„Babatha“ arxivi imperiyada ko'p tilli tillarni namoyish etuvchi namunadir. Arabiston viloyatidagi yahudiy ayolning nomi bilan atalgan va 93-yildan to 132-yilgacha bo'lgan davrda, asosan arab tilida arabiy tilidan foydalanilgan, ular semit va lotin ta'sirida yunon harflarida yozilgan; Rim gubernatoriga ariza yunon tilida

yozilgan.

Lotin tilining savodli elita orasida ustunligi og'zaki tillarning uzluksizligini buzishi mumkin, chunki Rim imperiyasining tarkibidagi barcha madaniyatlar asosan og'zaki edi. G'arbda, Lotin, og'zaki shaklda „Vulgar Lotin“ deb atalgan, asta-sekin u bilan hind-yevropalik kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan kelt va kursiv tillarini almashtirdi. Sintaksis va lug'atdagi o'zaro bog'liqliklar Lotin tilini qabul qilishga yordam berdi.

Antik davrda siyosiy hokimiyat markazsizlashtirilgandan so'ng, Lotin mahalliy darajada ispan tili, portugal, fransuz tili, italyan tili, katalon tili va rumin tili tillari va ko'plab kichik tillar va lahjalar kabi rim tillariga aylangan sohalarga aylandi. Bugungi kunda dunyo bo'ylab 900 milliondan ortiq kishi ona tilida so'zlashadi. Xalqaro o'rganish va adabiyot tili sifatida, Lotin o'zi diplomatiya va 17-asrgacha Uyg'onish gumanizmi bilan aniqlangan intellektual rivojlanish uchun faol vosita sifatida, shuningdek, qonun va Rim-katolik cherkovi uchun hozirgi kungacha davom etdi.

Pompeydan (milodiy 1-asr) olingan rasmda ko'p avlodli ziyofat tasvirlangan.

Rim imperiyasi juda ko'p madaniyatli bo'lib, uzoq vaqt davomida o'z siyosiy tizimidagi turli xalqlarni qamrab olgan holda, umumiy o'xshashlik tuyg'usini yaratishga qodir edi. Jamoat yodgorliklari va jamoat joylarini

yaratishga bo'lgan e'tibor, masalan forumlar, amfiteatrlar, estakadalar va vannalar, „rimliklar“ tuyg'usini rivojlantirishga yordam berdi.

Rim jamiyatida ingliz tilidagi zamonaviy „sinf“ tushunchalari aniq ifoda etmasligi mumkin bo'lgan bir-biriga zid bo'lgan ijtimoiy ierarxiyalar mavjud edi. Avgustning yakka hokimiyat tepasiga kelgan 20 yillik fuqarolik urushi Rimdagi an'anaviy jamiyatni sarosimaga solib, inqilob holatida qoldirdi, ammo boylik va ijtimoiy kuchni tezda qayta taqsimlashga ta'sir qilmadi. Quyi sinflar nuqtai

nazaridan, faqat ijtimoiy piramidaga cho'qqilar qo'shildi. Shaxsiy munosabatlar — homiylik, do'stlik (amisiya), oila, nikoh respublikada bo'lgani kabi siyosat va hukumat faoliyatiga ta'sir ko'rsatishda davom etdi. Ammo Neron davrida, erkin tug'ilgan fuqarodan ko'ra boyroq bo'lgan yoki senatoridan ko'ra ko'proq hokimiyatni egallagan otliqni topish odatiy hol bo'lmagan.

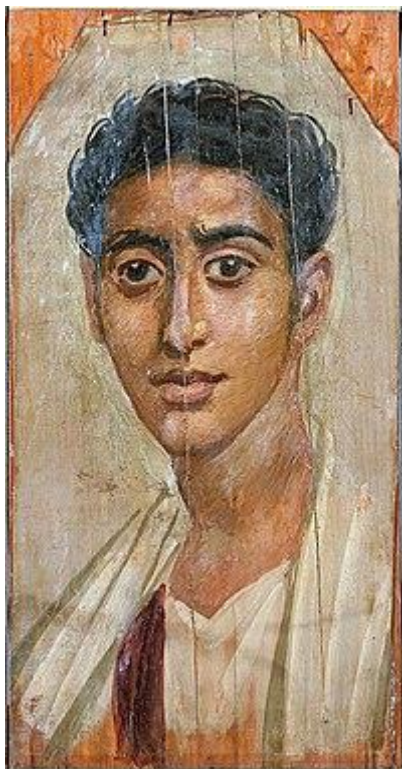

Seusoning tarqalishi Lakus Pelso (Balaton ko'li)

Respublikaning yanada qattiqroq ierarxiyalarining mavhumligi yoki tarqalishi imperiya bo'ylab yuqoriga va pastga qarab ijtimoiy harakatchanlikni kuchaytirdi, bu boshqa barcha hujjatlashtirilgan qadimiy jamiyatlarnikidan oshib ketdi. Ayollar, ozodliklar va qullar foyda olish va o'zlariga nisbatan ilgari mavjud bo'lmagan usullar bilan ta'sir qilish imkoniyatiga ega edilar. Imperiyada ijtimoiy hayot, xususan shaxsiy manbalari cheklangan kishilar uchun turli maqsadlar uchun tuzilgan ixtiyoriy birlashmalar va qarindoshlar (kollegiya va sodalitatlar) tarqalishiga yordam berdi: kasbiy va savdo gildiyalari, faxriylar guruhlari, diniy odatlar, ichimliklar va ovqatlanish klublari, badiiy truppa va dafn jamiyatlari tuzilgan.

HUQUQIY MAQOMI

Huquqshunos Gayning so'zlariga ko'ra, Rimdagi „shaxslar qonuni“ ning muhim farqi shundan iborat ediki, hamma odamlar erkin (erkin) yoki qul (servi) edilar. Erkin shaxslarning huquqiy maqomi ularning fuqaroligi bilan ham belgilanishi mumkin. Aksariyat fuqarolar cheklangan huquqlarga ega edilar (masalan, „ius Latinum“, „Lotin huquqi“), ammo fuqaroligi bo'lmagan shaxslar foydalanishi mumkin bo'lmagan huquqiy himoya va imtiyozlarga ega bo'lishdi. Ozod odamlar fuqarolar deb hisoblanmaydilar, lekin Rim olamida yashab, peregrini, rimlik bo'lmagan maqomiga ega edilar. Milodiy 212-yilda Konstitutsiya Antoniniana deb nomlangan farmon bilan imperator Karakalla imperiyaning barcha erkin tug'ilgan aholisiga fuqarolikni bergan. Ushbu huquqiy egalitarizm fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni ajratib turadigan amaldagi qonunlarni chuqur

qayta ko'rib chiqishni talab qilishi kerak edi.

RIM QONUNIDA AYOLLAR

Ozod tug'ilgan Rim ayollari butun Respublika va imperiya fuqarolari hisoblanar edilar, lekin ovoz bermasdilar, siyosiy lavozimlarni egallamasdilar yoki harbiy xizmatda bo'lmasdilar. Ex duobus civibus Romanis natos („Rimning ikki fuqarosidan tug'ilgan bolalar“) iborasida ko'rsatilganidek, onaning fuqarolik holati uning farzandlarining holatini belgilab qo'ygan. Rim ayol umr bo'yi o'z familiyasini (nomini) saqlab qoldi. Bolalar ko'pincha otaning ismini olishgan, ammo Imperator davrida ba'zida onalarining ismini

ularning ismiga aylantirgan yoki hatto bu ismni ishlatgan.

Rim imperiyasi fuqarosi

Ayol erining hokimiyatiga bo'ysungan manus nikohning arxaik shakli, asosan, Imperator davrida bekor qilingan va turmushga chiqqan ayol nikohga kirgan har qanday mulkka egalik huquqini saqlab qolgan. Texnik jihatdan u otasining qonuniy vakolati ostida qoldi, garchi u erining uyiga ko'chib o'tgan bo'lsa ham, otasi vafot etganida, u qonuniy ozod qilingan. Ushbu tartibga solish, qadimgi madaniyatlarga va hozirgi davrga qadar, rim ayollari foydalangan mustaqillik darajasining omillaridan biri edi: garchi u yuridik masalalarda otasiga javob berishga majbur bo'lsa ham, u uning bevosita nazorati ostida bo'lmagan. uning kundalik hayoti va eri uning ustidan qonuniy hokimiyatga ega emas edi. Faqat bir marta turmush qurgan „bitta erkak ayol“ (univira) bo'lish g'ururlanish nuqtasi bo'lsa-da, ajrashish yoki o'lim yoki ajralish orqali eri yo'qolganidan keyin tezroq turmush qurish xususiyati kam edi.

Agar otalari vasiyatnomasiz vafot etsa, qizlar o'g'il bolalar bilan teng ravishda meros huquqiga ega edilar. Rim onasining mol-mulkka egalik qilish va uni tasarruf etish huquqiga, o'ziga mos ravishda, o'z xohish-irodasini belgilash huquqi,

hatto katta bo'lganlarida ham o'g'illariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Avgust an'anaviy an'ana va ijtimoiy tartibni tiklash dasturining bir qismi sifatida axloqiy qonunchilik „oila qadriyatlari“ ni targ'ib qilish vositasi sifatida erkak va ayollarning xatti-harakatlarini tartibga solishga harakat qildi. Respublikada xususiy oilaviy masala bo'lgan zinokorlik kriminallashtirilgan va erkak fuqaro bilan uylangan ayol yoki turmush qurgan ayol va eridan boshqa har qanday erkak o'rtasida sodir etilgan noqonuniy jinsiy akt (stuprum) sifatida keng belgilangan. Davlat tomonidan bola tug'ilishi rag'batlantirildi: uch farzand tug'gan ayolga ramziy sharaf va katta huquqiy erkinlik berildi (ius trium liberorum).

Fuqarolarning huquqiy maqomi va ular ozod bo'lish darajasiga ko'ra, ayollar mulkka egalik qilishlari, shartnomalar tuzishlari va biznes bilan shug'ullanishlari, shu jumladan transport, ishlab chiqarish va qarz berishlari mumkin edi. Imperiya bo'ylab yozuvlar xotin-qizlarni jamoat ishlarini moliyalashda foyda keltiruvchi sifatida ulug'laydi, bu ularning katta boyliklarga ega bo'lishlari va tasarruf qilishi mumkinligidan dalolat beradi; Masalan, Sergii archasi sharaflangan oilaning ayol a'zosi Salvia Postuma tomonidan moliyalashtirildi, Pompeydagi forumdagi eng katta bino Venera ruhoniysi Eumachiya tomonidan moliyalashtirildi.

QULLAR VA QONUN

Avgust davrida Italiyadagi aholining 35 foizi qul bo'lgan, bu Rimni qullar aholining kamida beshdan bir qismini tashkil etadigan va iqtisodiyotda katta rol o'ynaydigan beshta tarixiy „qul jamiyatlari“ dan biriga aylantirgan. Qullar an'anaviy Rim ijtimoiy tuzilmalarini qo'llab-quvvatlovchi hamda iqtisodiy foyda keltiradigan murakkab institut edi. Shahar sharoitida qullar o'qituvchilar, shifokorlar, oshpazlar va buxgalterlar kabi mutaxassislar bo'lishi mumkin, shuningdek, ko'pchilik qullar uy sharoitida yoki ish joylarida o'qitilgan yoki malakasiz ish bilan ta'minlaganlar. Tegirmon qazib olish va qazib olish kabi qishloq xo'jaligi va sanoat qullarning ekspluatatsiyasiga tayanar edi. Italiyadan tashqarida qullar o'rtacha hisobda aholining 10 dan 20 foizini tashkil qiladi, Rim Misrida kam uchraydi, lekin ba'zi yunonlarning aksariyat hududlarida to'plangan. Rimning

haydaladigan yerlari va sanoatiga egalik qilishining kengayishi, bu viloyatlarda ilgari mavjud bo'lgan qullik amaliyotiga ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Garchi qullik instituti ko'pincha 3-4 asrlarda yo'q bo'lib ketgan bo'lsa-da, u V asrga qadar Rim jamiyatining ajralmas qismi bo'lib kelgan. 6-7-asrlarda G'arbda shahar markazlarining pasayishi va unga talabni keltirib chiqargan murakkab imperiya iqtisodiyotining parchalanishi bilan qullik asta-sekin to'xtadi.

Qullikka oid qonunlar „o'ta murakkab“ edi. Rim qonunlariga ko'ra, qullar mulk deb hisoblangan va hech qanday yuridik shaxsga ega bo'lmagan. Ularga, odatda fuqarolarga nisbatan qo'llanilmaydigan jismoniy jazo, jinsiy ekspluatatsiya, qiynoq va jazo choralari qo'llanilishi mumkin. Qonun bo'yicha, qulni zo'rlash mumkin emas, chunki zo'rlash faqat ozod odamlarga nisbatan sodir etilishi mumkin edi; qulning zo'ravonligi Aquilian qonuniga binoan mulkka yetkazilgan zarar uchun egasi tomonidan javobgarlikka tortilishi kerak edi. Qullarning konubium deb ataladigan qonuniy nikoh shakliga huquqlari yo'q edi, lekin ularning kasaba uyushmalari ba'zan tan olingan va agar ikkalasi ham ozod qilinsa, turmushga chiqishlari mumkin edi. Avgust va uning vorislari ostidagi qonun respublikadagi g'ayriinsoniy urushlardan so'ng ishchi guruhlarining sonini cheklash va qochoq qullarni ov qilish orqali qo'zg'olon tahdidini nazorat qilishdan iboratligini ko'rsatmoqda.

Xulosa... Shu vaqt Italiyada Kapuyada teatr tomoshalari uchun o'rgatilayotgan gladiatorlar orasida frakiyalik Spartak bor edi. U ilgari rimliklar bilan jang qilgan, asirga tushib gladiatorlikga sotilgan edi. Spartak o'zini yetmishga yaqin o'rtoqlarini ozodlik uchun tavakkal qilishga, teatrda o'z hayotini xavf ostiga qo'ygandan ko'ra yaxshi ekanligini ularga ko'rsatdi. Qo'riqchilarga hujum qilib, ular ozodlikga chiqdilar va shahardan qochdilar. Tasodifiy yo'lovchilardan tortib olingan taelq va xanjarlar bilan qurollanib gladiatorlar Vezuviy tog'iga yashirindilar. Shu yerda to'da tarkibiga ko'plab qochoq qullarni, qishloqdagi erkin ishchilardan ba'zilarini qabul qilib, Spartak atrof-tevarakga xuruj qila boshladi. Unga yordamchilar gladiatorlar Enomay va Kriks edi.

Spartak o'ljani hamma bilan teng bo'lishgani uchun, tezda unda ko'p xalq to'plandi. Boshda unga qarshi Variniy Glabr, keyin Publiy Valeriy yuborildi. Ularda qo'shin fuqarolardan emas, balki har xil tasodifiy kishilardan yuzaki va yo'l- yo'lakay olingani uchun, rimliklar hali bu haqiqiy urush emas, oddiy qaroqchilik bosqinlari deb hisobladilar - rim lashkarboshilari qullar bilan uchrashuvda yengildilar. Variniydan hatto o'ni Spartakni o'zi tortib oldi. Rim lashkarboshosi shunday xavfga qoldiki, sal qolsa gladiatorlarga asir tushar edi. Shundan keyin Spartakga yana ko'p xalq qochib keldi, uni qo'shini 70 000 gacha yetdi. Isyonchilar qurollarni tobladilar, oziq – ovqat,aslaha to'pladilar. Rimliklar ularga qarshi konsullarni ikki legion bilan jo'natdilar. Ulardan biri Gargan tog'lari yonida 30 ming kishilik qo'shinga boshchilik qilgan, Kriks tor – mor qilindi. Kriksni o'zi va qo'shinini uchdan ikki qismi jangda halok bo'ldi. Spartakni o'zi Apennin tog'lari orqali Al'pga, u yerdan kel'tlarga qarab tez harakat qildi. Konsullardan biri uni orqasidan quvib yetdi. Shunda Spartak ularga yakka yakka hujum qilib, ikkalasini ham tor – mor qildi. Konsullar to'la tartibsizlikda chekindilar, Spartak halok bo'lgan Kriksga 300 asir rimlikni qurbonlikga keltirdi, 120 000 piyoda bilan shoshilinch Rimga yurdi. U yurishni yengil bo'lishi uchun ortiqcha obozni yoqishga, barcha asirlarni o'ldirishni va yuk hayvonlarini so'yishni buyurdi. Unga kelgan ko'plab qochoqlarni qabul qilmadi. Pisenda konsullar yana qarshilik ko'rsatishga urindilar. Bu yerda ikkinchi katta jang yuz berdi, rimliklar yana yengildilar. Lekin Spartak Rimga yurish qarorini o'zgartirdi. U hali o'zini rimliklarga teng kuchga ega emas deb hisobladi, chunki uning qo'shini yetarlicha jangovar tayyorgarlikga ega emas edi: birorta ham italiyadagi shahar isyonchilarga qo'shilmadi; bular qullar, qochoqlar, qalang'i-qasang'ilar edi. Spartak Furiy atrofidagi tog'ni va shaharni o'zini egalladi. U o'zini odamlari bilan savdo qiladigan savdogarlarga kumush va oltin bilan to'lashni, o'zinikilarga esa qabul qilishni taqiqladi. Isyonchilar faqat temir va misni qimmat narxda oldilar, ularni keltirganlarni esa xafa qilmadilar. Bunday zarur materiallarni olib isyonchilar yaxshi qurollandilar va tez – tez talonchilikga chiqdilar. Yana rimliklar bilan jang qilib, ularni ustdan g'alaba qildilar va o'ljalarni ortib o'zlariga

qaytdilar. Bu dahshatli urush uch yil davom etdi, boshida kuldilar va gladiatorlar bilan urush deb birinchi payt mensimadilar. Lisiniy Krass^[124] o'zini kelib chiqishi, boyligi bilan rimliklar ichida taniqli odam qo'mondonlikni qabul qilmaguncha qachonki Rimda boshqa lashkarboshilarni saylovlari belgilanganda hammani qo'rqinch ushlab turdi va hech kim o'z nomzodini qo'ymadi. U olti legion bilan Spartakga qarshi yurdi. Joyga yetib kelib Krass o'z qo'shiniga ikki konsul legionini qo'shib oldi. Bu konsullarni askarlari o'rtasida bir necha marta yengilganlari uchun u tezlik bilan qur'a tashlashga buyruq berdi va o'ninchi qismini o'limga hukm qildi. Boshqalar ish shunday bo'lmagan edi deb taxmin qiladilar, barcha legionlar birlashtirilgandan keyin qo'shin mag'lubiyatga uchradi, shunda Krass qur'a tashlash bo'yicha, har o'ninchi legionerni o'limga hukm qildi, o'ldirilganlarni sonidan hech qanday qo'rqmadi, o'ldirilganlar soni 4000 ming kishi atrofida ekani ko'rindi. Nima bo'lganda ham, o'z askarlari uchun Krass o'zlari yengilgan dushmandan ko'ra qo'rqinchli bo'ldi. Tez orada u o'z qo'shinlaridan qayergadir alohida lager bo'lib turgan 10 000 Spartakchilar ustidan g'alaba qildi. Ularni uchdan ikki qismini yo'q qilib, Krass Spartakni ustiga dadil yurdi. Uni ham tor-mor qilib, Sisiliyga o'tib ketish maqsadida lagerga qochgan isyonchilarni favqulodda qulay ta'qib qildi. Ularga yetishib Krass Spartak qo'shinini xandak, to'siqlar va qo'ra devorlar bilan kesib qamadi. Qachonki Spartak Samnium ga yo'l ochish uchun urinib ko'rishga majbur bo'ldi. Krass tongda dushmanni 6000 ga yaqin kishisini kechqurun ham taxminan shunchasini yo'q qildi, shu vaqtda rim qo'shinlaridan faqat uch kishi o'ldirildi va yetti kishi yarador bo'ldi. Krass joriy qilgan intizom oqibatida qo'shinda shunday o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar unga g'alabaga ishoch tug'dirdi. Spartak esa qayerdandir unga kelgan otliqlarni kutib, barcha qo'shini bilan jangga bormadi, lekin qamal qilayotganlarni kichik to'qnashuvlar bilan tez- tez bezovta qilib turdi; u doimo va kutilmaganda ularga hujum qildi, xandakga o'tin bog'lamlarini tashlab, ularni yoqdi, shu yo'l bilan qamalni favqulodda qiyin qildi. U asir

rimlikni har ikki qo'shin o'rtasidagi oraliq yo'lakda osishni buyurdi va bu uni qo'shini yengilgan taqdirda nimani kutayotganini ko'rsatar edi. Rimda qamal to'g'risida eshitib va uni sharmandalik deb hisoblab, agar gladiatorlar bilan urush cho'zilib ketsa, endigina Ispaniyadan qaytgan Pompeyni ikkinchi bosh qo'mondon etib sayladilar. Rimliklar Spartak qo'zg'oloni og'ir va jiddiy ekaniga endigina ishonch hosil qildilar. Bu saylov to'g'risida eshitib, Krass g'alaba shuhrati Pompeyga nasib qilishidan xavfsirab, ishni har qanday qilib tezlashtirishga harakat qildi va Spartakga hujum qila boshladi. Spartak ham Pompeyni kelishidan ogohlantirish maqsadida Krassga muzokaraga kirishni taklif qildi. Qachonki u bu taklifni mensimay rad qilganda, Spartak tavakkal qilishga qaror qildi va unga endi yetarli otliqlar bo'lgani uchun butun qo'shinlari bilan okonlar orqali Brundiziy yo'nalishi bo'yicha yugurdi, Krass uni orqasidan tashlandi. Lekin Spartak Brundiziyda Mitridat ustidan g'alabadan keyin qaytgan Lukull turganini bilib, barchasi halok bo'lganini tushundi va Krassga qarshi o'sha vaqtda katta bo'lgan o'z qo'shini bilan bordi. Katta miqdordagi odamlarni qamrab olgan umidsizlikni favqulodda qattiq oqibati ulkan jang bo'ldi. Spartak drotik bilan sonidan yarador bo'lgan edi; tizzalab o'tirib o'z oldiga qalqononi qo'yib, hujum qilayotganlarni ko'p sonli o'zini o'rab turganlar bilan birgalikda halok bo'lmaguncha qaytarib turdi. Uni qolgan qo'shinlari to'la tartibsizlikda bo'lib, yanchib tashlandi. Aytishlaricha o'lganlarni sonini aniqlash mumkin bo'lmadi. Rimliklardan 1000 ga yaqin kishi o'ldi. Spartakni jasadi topilmadi. Spartakchilarni ko'p qismi jangdan keyin qochib tog'larga yashirindi. Krass ularga qarshi yurdi. To'rt qismga bo'linib barchasi halok bo'lmaguncha ular hujumni qaytarib turdilar, 6000 bundan mustasno, qaysiki ular ushlab olinib, Kapuyadan Rimga boradigan yo'l bo'ylab osildilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sergeyev V. S., *Istoriya drevney Gretsii*, 3 izd. M., 1963.
2. *Istoriya filosofii*, t. 1, N., 1957.
3. Tronskiy I. M. *Istoriya antichnoy literaturi*, L., 1957.
4. *Vseobshaya istoriya iskusstv*, t.1, M., 1956.
5. Geriman T., *Antichnoye muznkalnoye mgshleniye*, L., 1986.
6. Sulaymonova F., *Sharq va G'arb*, T., 1998.S
7. Ollomurodov, N. Y. O. G. L. (2023). SOVET HUKUMATINING DINGA NISBATAN MUNOSABATI VA UNING IJTIMOIIY OQIBATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 392-397.
8. Chorshanbiyev, B. R., & Ollomurodov, N. (2023). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI XO 'JALIGI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(1 SPECIAL), 417-419.
9. Boytora, C., & Nurali, O. (2023). Amir Temur and the Times of the Temuris Mints and Monetary Policy. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 16, 1-4.
10. Ollomurodov, N. Y. O. G. L. (2023). O 'ZBEKISTONNING JANUBIY SHAHARLARIDA UY-JOY QURILISHIDAGI YUTUQLAR VA MUAMMOLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(12), 25-28.